

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ МОВНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ ТА ЇЇ АКТУАЛІЗАЦІЯ У СХІДНИХ ОБЛАСТЯХ І НА ДЕОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Аналітична записка для МОН України

Державна мовна політика в Україні є сукупністю ідеологічних постулатів і практичних дій, спрямованих на регулювання мовних відносин в Українській державі, розвиток української мовної системи, що сприяє формуванню національної ідентичності та забезпеченню національної безпеки України.

У часи СРСР комуністичні ідеологи всіляко наголошували на розквіті радянських народів, їхніх мов, культур, традицій тощо, але насправді відбувалася тотальна асиміляція, а саме зросійщення та поступовий занепад етнічної культури неросійських народів. Особливо потерпала українська мова, хоча де-юре вона була мовою титульної нації Української Радянської Соціалістичної Республіки – українського народу. Проте у суспільство всіляко просувалася теза про вищість, високу культурність та довершеність російської й недолугість, недосконалість, нерозвиненість української як мови селяків та малоосвічених верств населення. Разом із тим, завдячуючи діям української інтелігенції, національно свідомих українців, українська мова була збережена порівняно з білоруською. В умовах занепаду комуністичної ідеології, дезінтеграції СРСР та його остаточного краху й відновлення суверенітету Української держави українська мова отримала реальний шанс повернути свою значущість у суспільно-політичному, культурному, гуманітарному просторі України.

З часу відновлення української державності, а саме з 1991 р., розпочався поступальний, але не завжди послідовний процес набуття українською мовою її де-юре і де-факто державного статусу. Протягом 1991–2023 рр. державна мовна політика базувалася на Конституції України, міжнародних зобов'язаннях та трьох фундаментальних мовних законах.

Конституція України як Основний Закон Української держави всіляко пропагує та утверджує повнокровне функціонування української мови у соціумі. Так, стаття 10 Конституції України стверджує, що державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України. В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України. Держава сприяє вивченню мов міжнародного спілкування. Застосування мов в Україні гарантується Конституцією України та визначається законом.

Отже, українська мова має виконувати державотворчу функцію, оскільки саме мова робить населення єдиним згуртованим державним етносом (нацією), який живе у самостійній країні, оберігає та розвиває свою мову, культуру, самобутність тощо. Через українську мову відбувається ототожнення громадянськості з українською політичною нацією в творчому процесі.

З 1991 по 2012 р. в Українській державі діяв закон «Про мови в Українській РСР» 1989 р. У статті 2 цього мовного закону зазначено, що відповідно до Конституції Української РСР (888-09, 254к/96-ВР) державною мовою Української Радянської Соціалістичної Республіки є українська мова. Українська РСР забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя. Щодо мов міжнаціонального спілкування у статті 4 зазначено, що мовами міжнаціонального спілкування в Українській РСР є українська, російська та інші мови. Українська РСР забезпечує вільне користування російською мовою як мовою міжнаціонального спілкування народів Союзу РСР. У статті 5 йдеться про те, що громадянам Української РСР гарантується право користуватися своєю національною мовою або будь-якою іншою мовою. Громадянин має право звертатися до державних, партійних, громадських органів, підприємств, установ і організацій українською чи іншою мовою їх роботи, російською мовою або мовою, прийнятною для сторін.

Оскільки цей мовний закон був прийнятий у тогочасній радянській республіці, яка була складовою частиною унітарного де-факто Радянського Союзу, а не у відновленій у 1991 р. Українській державі, то цілком очевидно, що у ньому дуже обережно йдеться про українську мову як мову міжнаціонального спілкування, але лише у парі з російською. Тобто, на нашу думку, це було великою помилкою державної мовної політики користуватися цим мовним законом аж до 2012 р., що був прийнятий згідно з ідеологічними постулатами тоталітарної влади. Потрібно було після

проголошення незалежності України у 1991 р. розробити і прийняти новий мовний закон вже у новоствореній Українській державі, де було б чітко прописано, що державною мовою Української держави є українська мова як засіб консолідації суспільства, що має виходити на міжнародну арену як мова суверенної держави.

Натомість у тій же 10 статті Конституції України наголошувалося: «В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України». Це положення заклало «міну уповільненої дії» під мовне законодавство Української держави, оскільки воно створювало особливі преференції для функціонування і розвитку російської мови у суспільстві. На цю норму Конституції України постійно акцентували увагу проросійські політики, громадські діячі та звичайні зросійщені громадяни, які не хотіли вивчати українську мову та прагнули, щоб мовна політика в Україні залишалася проросійською та постколоніальною. Зазначимо, якби у статті 10 Конституції України були перераховані мови всіх етнічних меншин, які мешкали на той час в Україні згідно з радянським переписом населення 1989 р., тоді російська мова була б однією серед інших мов.

Проукраїнська еліта, патріотично налаштована громадськість вимагали від законодавчої і виконавчої влади змін мовного законодавства та покращення мовної політики України (розширення її функціонування в усіх сферах суспільного життя). Проте, на превеликий жаль, це нагальне питання для збереження української ідентичності та забезпечення національної безпеки України не отримало свого вирішення. Навіть у

часи президентства проукраїнськи налаштованого В. Ющенко мовна політика здійснювалася без суттєвих змін через побоювання збурення антиукраїнських настроїв на Сході і Півдні України, тому мовне законодавство не трансформувалося відповідно до нагальних вимог того часу.

У свою чергу прихід до влади проросійських політиків в особі новообраного очільника Української держави у 2010 р. В. Януковича призвів до посилення антиукраїнського вектора у діяльності законодавчої та виконавчої влади. Підсумком такої проросійської реваншистської політики щодо українців та української мови став мовний закон «Про засади державної мовної політики» (неофіційно відомий як «Закон Ківалова–Колесніченка»), ухвалений з порушенням Конституції України, норм регламенту та процедури розгляду, але все ж таки набув чинності 10 серпня 2012 р.

У статті 5 цього мовного закону визначено цілі та принципи державної мовної політики, яка формально базується на визнанні й усебічному розвитку української мови як державної і гарантуванні вільного розвитку регіональних мов або мов меншин, інших мов, але реально закон надавав перевагу для розвитку саме російської мови в усіх сферах суспільного життя.

Мовний закон «Про засади державної мовної політики» 2012 р. надав російській та іншим мовам національних меншин статус регіональної мови, що дало можливість використовувати мови національних меншин в освітніх, культурних та інших державних установах у тих місцевостях України, де національні меншини перевищували 10% населення.

Цей мовний закон поширювався здебільшого в східних і південних областях України, де переважна або значна частина населення розмовляє російською мовою. Прикриваючись Європейським законом про так звані міноритарні (регіональні) мови, проросійські політики надавали російській можливість поступового реваншу, а з часом і перемоги над українською та витіснення її з усіх сфер суспільного життя.

Саме тому мовний закон «Про засади державної мовної політики» 2012 р., порушуючи статтю 10 Конституції України, деформував мовне законодавство України на користь російської мови, знецінював роль і значення української мови у формуванні національної ідентичності українського народу та консолідації українського суспільства.

Прийняття цього ганебного закону спровокувало національно-патріотичних українців на проведення ними акцій спротиву, які призвели до так званого «мовного майдану». На початку липня 2012 р., після ухвалення народними депутатами Верховної Ради України закону «Про засади державної мовної політики», у центрі Києва на Європейській площі під Українським домом зібрався мітинг на підтримку рідної мови. Наступного дня між протестуючими та правоохоронцями відбулися сутички із застосуванням сльозогінного газу. Невдовзі, 8 липня, незважаючи на акції протестувальників, що проходили не лише у столиці, а й у низці інших міст України, тогочасний президент Української держави В. Янукович підписав цей скандальний закон.

У результаті Революції Гідності після втечі проросійського очільника Верховна Рада України прийняла Закон про

скасування мовного закону «Про засади державної мовної політики» 2012 р. Проте тодішній спікер Верховної Ради України, який одночасно виконував обов'язки президента України, О. Турчинов не підписав цього документа. Незважаючи на це, російська влада використала ухвалу українських законодавців щодо мовного закону Ківалова – Колесніченка як казус беллі для захоплення Кримського півострова та постійно у своїх пропагандистських засобах масової інформації наголошувала на переслідуванні та упослідженні російської мови та її носіїв «злочинною київською хунтою».

Де-юре у 2014–2019 рр. продовжував діяти цей антиукраїнський мовний закон. На превеликий жаль, українська революційна влада не приділяла належної уваги вирішенню цього нагального питання.

Лише 25 квітня 2019 р. під час завершення каденції президента П. Порошенка Верховна Рада України, нарешті, ухвалила мовний Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної», який набув чинності 16 липня 2019 р. (через два місяці з дня його опублікування «Голосом України»: 16 травня 2019 р.). У статті 1 чітко зазначено, що єдиною державною (офіційною) мовою в Україні є українська мова; статус української мови як єдиної державної мови зумовлений державотворчим самовизначенням української нації; державний статус української мови є невіддільним елементом конституційного ладу України як унітарної держави; статус української мови як єдиної державної мови в Україні визначається виключно Конституцією України; статус української мови як єдиної державної мови передбачає обов'язковість її використання

на всій території України при здійсненні повноважень органами державної влади та органами місцевого самоврядування, а також в інших публічних сферах суспільного життя, які визначені цим Законом; українська мова як єдина державна мова виконує функції мови міжетнічного спілкування, є гарантією захисту прав людини для кожного українського громадянина незалежно від його етнічного походження, а також фактором єдності і національної безпеки України.

Впровадження мовного Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» 2019 р. став дуже важливим прогресивним кроком державної мовної політики України. Адже він закріпив за українською мовою поважний статус її поступального розвитку у всіх сферах суспільства. Okремо треба відзначити, що 16 липня 2022 р. набрали чинності окремі норми мовного закону «Про забезпечення функціонування української мови як державної» 2019 р., які закріпили статус української мови в інформаційній та бізнесовій сферах (ст. 27).

Отже, після відновлення української державності 1991 р. державна мовна політика в Україні проводилася у контексті пострадянської парадигми, основою якої були проросійські налаштовані політики, які проводили деструктивну державну мовну політику та діяли в інтересах рф, і зросійщені громадяни України, які не бажали виходити із зони комфорту та вчити українську мову. Діяльність таких відкритих симпатиків «русского мира», прихованої «п'ятої колони», була налаштована на те, щоб українські громадяни не ідентифікували себе українцями, а мали пострадянську (проросійську) свідомість.

Лінгвоцид у перекладі з латинської мови означає мововбивство. Лінгвоцид як цілеспрямоване нищення української мови як визначальної ознаки національної ідентичності української нації з боку російської федерації впродовж багатьох століть є незаперечним історичним фактом та визнаний рішенням Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» від 14.07.2021 № 1-р/2021 (справа № 1-179/2019(4094/19)). Шляхом репресій, «розстріляного відродження», голодоморів, запровадження вищої освіти лише російською мовою, «гармонізації словників» тощо українська мова стала жертвою лінгвоциду, а українське суспільство зазнало тотального зросійщення.

З початку повномасштабної агресії російської федерації проти України (24 лютого 2022 р.) Уповноваженим із захисту державної мови Тарасом Кременем було ініційовано збір фактів лінгвоциду української мови. Працівниками Секретаріату з відкритих джерел та проросійських пропагандистських інтернет-ресурсів зафіксовано понад 200 випадків витіснення української мови з публічного простору та суспільного вжитку, в тому числі переслідування, дискредитації громадян України та репресії за мовною ознакою, що є однією зі складових політики знищення українського народу, його ідентичності та державності. Дії окупаційних адміністрацій на тимчасово окупованих територіях щодо мовного питання є схожими незалежно від регіону. Масштаби витіснення державної

мови залежать від тривалості окупації, під якою перебував населений пункт. Вилучення або витіснення української мови зі вжитку відбувається одночасно з її заміщенням російською... На цей час випадки, що свідчать про витіснення державної мови та планову асиміляційну політику окупантів, зафіксовані у таких п'яти сферах суспільного життя: культурній, освітній, офіційного спілкування та публічному просторі, – йдеться у Річному публічному звіті за 2022 р.

Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» (ухвалений 15 квітня 2014 р., набув чинності 27 квітня 2014 р.) визначає статус територій України, що були тимчасово окуповані російською федерацією внаслідок збройної агресії, встановлює особливий правовий режим на цій території, зазначає про особливості діяльності в умовах цього режиму, дотримання та захист прав фізичних та юридичних осіб.

Закон України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях» (ухвалений 18 січня 2018 р., підписаний Президентом України 20 лютого 2018 р., набув чинності 24 лютого 2018 р.) визначає державну політику України щодо українських тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях, які були окуповані російською федерацією через збройну агресію.

Після повномасштабної агресії російської федерації проти України був прийнятий закон «Про внесення змін до деяких законів України щодо регулювання правового режиму на тимчасово

окупованій території України» (підписаний Президентом України 21 квітня 2022 р., набув чинності 7 травня 2022 р.), внаслідок чого закон «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях» втратив свою чинність. У діючому Законі України «Про внесення змін до деяких законів України щодо регулювання правового режиму на тимчасово окупованій території України» зазначено, що цілями державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованій території України є: 1) деокупація тимчасово окупованої території; 2) забезпечення захисту прав, свобод і законних інтересів фізичних та юридичних осіб у передбаченому законом обсязі; 3) забезпечення незалежності, єдності та територіальної цілісності України.

Рекомендації:

1. Згідно зі статтею 10 Конституції України в державі пропагується і утверджується повнокровне функціонування української мови у суспільстві. Так, стаття 10 Конституції України стверджує, що державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України. Разом з тим як наслідок багатомовного бездержавного існування України творці Конституції гарантували в країні вільний розвиток, використання і захист російської разом з іншими мовами національних меншин України. Зрозуміло, що реально лише російська мова підтримувалася і розвивалася в Українській державі за рахунок передусім української. Особливо це відчувалося на Сході, Півдні України.

Зрештою, така викривлена державна мовна політика призвела до суцільної русифікації цих регіонів і посприяла тому, що у 2014 р. збройні сили російської федерації спочатку окупували Крим, а потім розв'язали криваву війну в Донецькій і Луганській областях.

Ґрунтуючись на Основному Законі Української держави, пропонуємо: внести зміни до статті 10 Конституції України, а саме позбавити російську мову привілейованого статусу.

2. Понад 300 років триває лінгвоцид української мови на істинно прадавній історичній українській землі з боку російської імперії, потім радянського союзу, а зараз російської федерації. Тоталітарна імперія протягом історичного процесу змінює свою назву, але суть її окупаційної політики залишилася незмінною: тотальна асиміляція та зросійщення інших самобутніх народів. Саме завдяки нашим славетним предкам, а саме козакам-воїнам, інтелектуалам, які вибороли право на існування української мови та культури у XIX–XX ст., українським націоналістам, національно свідомим українським громадянам, наша рідна українська мова збереглася, незважаючи на понад 300-ліття її знищення (заборони використання та обмеження функціонування у всіх сферах суспільного життя, переслідування, утиски, репресії українців за мовною ознакою з боку російських окупантів). За українську мову як ознаку нашої національної ідентичності окупанти катували, вбивали наших предків і продовжують це робити на тимчасово окупованих територіях України з нашими українськими громадянами, про що свідчать понад 200 випадків лінгвоциду на деокупованих і тимчасово окупованих територіях

України, що були виявлені і зафіксовані з ініціативи Тараса Кременя, Уповноваженого із захисту державної мови, працівниками Секретаріату з фактів лінгвоциду української мови з відкритих джерел та проросійських пропагандистських інтернет-ресурсів. Тому ми як нащадки наших славних пращурів, національно свідомих українців маємо не забувати, якою ціною ми отримали у спадок нашу українську мову, а відроджувати та утверджувати українську мову у всі сфери суспільного життя, передавати її з покоління в покоління нашим дітям, тримати неперервний зв'язок з нашим українським корінням саме через рідну мову. Кожен має почати з себе: розмовляти українською у побутовому та соціальному житті, за межами України, оскільки мова є однією з основних ознак національної належності та української ідентичності.

Пропонуємо визнати на законодавчому рівні лінгвоцид української мови на деокупованих, тимчасово окупованих територіях (ТОТ) України як різновид геноцидної політики російської федерації щодо України та українців.

3. Проаналізувавши Закони України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях», «Про внесення змін до деяких законів України щодо регулювання правового

режиму на тимчасово окупованій території України», ми не знайшли конкретних законодавчих норм про державну мовну політику України на тимчасово окупованих територіях України. Враховуючи сучасну ситуацію, коли сотні тисяч українських громадян проживають на тимчасово окупованих територіях України і перебувають під постійним асиміляційним тиском, розпочати підготовку комплексної державної Програми, яка допоможе повернути українській мові її законне право на функціонування у всіх сферах суспільного життя.

Пропонуємо на державному рівні внести зміни до Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо регулювання правового режиму на тимчасово окупованій території України» та визначити цілі державної мовної політики на тимчасово окупованих територіях України, а також розробити комплексну державну Програму з відновлення функціонування української мови на деокупованих, тимчасово окупованих східних та південних територіях України у всіх сферах суспільного життя для підвищення ефективності державної мовної політики в східних, південних і деокупованих областях України в контексті формування національної ідентичності та забезпечення національної безпеки України.

Наталія БЕЗСМЕРТНА
orcid.org/0000-0001-8853-1110
науковий співробітник відділу
української філології НДІУ